

Miroslav Koudela

Jednota bratrská a moravský knihtisk 16. století

Příchodem benátských tiskařů Konráda Stahela a Matyáše Preinleina v roce 1486 do Brna na pozvání olomouckého biskupa¹ se Markrabství moravské dostává do vybrané společnosti kulturních zemí, jež měly tu čest obdivovat a využívat výhod vynálezu, který několik desítek let předtím ohromil svět – objev knihtisku. A nejen ohromil. Počin muhučského brusiče drahokamů a výrobce zrcadel Johanna Gutenberga² vyvolal v pravém slova smyslu kulturní revoluci. Vždyť který výplod lidského ducha od vynálezu písma přispěl více k rozvoji všeobecného poznání, šíření vzdělanosti a obecných kulturních hodnot? Je proto pro Moravu ctí, že i na jejím území byly tištěny knihy, jež díky časnému období svého vzniku mohou nést hrdé označení: zrozeny v kolébce neboli *in cunabulis*. Tímto poetickým epitetem jsou totiž nazývány nejstarší tisky, které spatřily světlo světa před rokem 1500. Období tzv. inkunabulí či prvotisků je navíc na Moravě reprezentováno kromě Brna i druhým centrem, které se může produkcí nejstarších tisků pyšnit – Olomoucí. Té se této pocty dostalo skutečně na poslední chvíli, v roce 1499, kdy sem z Brna přesunul svou činnost již zmíněný Matyáš Preinlein.³

Po významných, ale rozsahem skromných počátcích v 15. století přichází s následujícím 16. stoletím období, které je v literatuře obecně označováno jako doba rozmachu a rozkvětu knihtisku na Moravě (ale samozřejmě, že nejenom tam) a které je také předmětem uvedeného pojednání. Protože jde o téma poměrně rozsáhlé, rozhodl jsem se zpracovat především nepřehlédnutelný příspěvek Jednoty bratrské k onomu dynamickému rozvoji „černého řemesla“ na Moravě 16. století (tj. činnost tajných bratrských tiskáren v Ivančicích a v Kralicích nad Oslavou) a význam či produkci ostatních center moravského knihtisku tohoto období nastínit jen ve velmi hrubých rysech pro uvědomění si celkového kontextu.

Až doposud jsem mluvil o rozkvětu, rozmachu či o rozvoji knihtisku v 16. století jako o nějaké apriorní danosti, jako o něčem, co se rozumí samo sebou. Je proto třeba na úvod zdůraznit, že k tomuto rozkvětu nedošlo náhodou, ale že měl své příčiny a stimuly. Pouze první příčinu můžeme nazvat jako přirozenou a vycházející ze samotné podstaty vynálezu knihtisku. Je totiž logické, potom co Gutenbergův objev prokázal během 15. století svou užitečnost, že ve století šestnáctém dochází k ohromující expanzi, jež způsobila jeho obecné rozšíření. Vždyť do té doby pracné a namáhavé ruční opisování knih bylo nyní využitím knihtisku nahrazeno pohodlnějším a výrazně rychlejším způsobem knižní produkce, která v konečném důsledku přinesla i značné zlevnění knih, což je jistě důvod rozmachu knihtisku sám o sobě. Avšak kromě této „vnitřní“ příčiny spolupůsobily na rozvoj knihtisku také příčiny „vnější“, bez nichž by rozkvět tištěné produkce nedosáhl tak masového měřítko. Pod těmito „vnějšími“ stimuly si můžeme představit všechny rozmanité vlivy, jež dohromady vytvářejí metafyzickou substanci zvanou historicko-společenská situace. V této práci bych si chtěl povšimnout především dvou významných fenoménů, které spoluvytvářely podobu tehdejšího duchovního klimatu.

Na prvním místě se nemůžu nezmínit o stimulujičích podnětech, které přinášel na Moravu svěží duch renesance: Počátky tohoto celoevropského duchovního proudu můžeme sice na Moravě klást již do období vlády Matyáše Korvína (tj. do sedmdesátých let 15. století), ale své nejsladší plody vydává renesance právě ve století šestnáctém. Lze hovořit o vzájemném interaktivním ovlivňování a podnětném působení jak renesance na rozšíření knihtisku, tak knihtisku na šíření myšlenek renesančního humanismu mezi nejširší

¹ Viz 500 let knihtisku v Brně 1486–1986 (zpracoval Jaromír Kubíček), Státní vědecká knihovna, Brno 1986, s. 12.

² Tamtéž, s. 9.

³ Tamtéž, s. 13.

vrstvy tehdejší společnosti. Právě humanistické myšlenky probíhající renesance se svým důrazem na hodnotu poznání v životě člověka měly pozitivní vliv na sílící poptávku po knižní produkci, neboť kniha byla nejrozšířenějším médiem sloužícím k podpoře vzdělanosti. Renesance věřila v sílu rozumu a v poznatelnost našeho světa. Ideálem proto pro ni byl vzdělaný a stále se vzdělávající jedinec, který prostřednictvím svých stále hlubších znalostí je povolán rozkrývat tajemství světa kolem sebe. A kniha byla nejběžnějším a nejdostupnějším prostředkem, jak tento ideál naplnit.

Druhým přímým „vnějším“ podnětem, jenž přispěl k šíření knihtisku v 16. století, byla evropská reformace. Rozpad do té doby jednotného západního (tj. katolického) křesťanstva na nesmiřitelně v opozici stojící konfese s sebou pochopitelně přinášel také nesmlouvavou ideologickou kampaň, kdy každá ze stran osočovala ostatní z bezbožnosti a hereze. Je přirozené, že tato věroučná „disputace“ probíhala především v písemné podobě, kdy úkolem jednotlivých apologií, či naopak obvinění bylo nejenom přesvědčovat přesvědčené (tj. vlastní stoupence), a tak upevňovat jejich „správnou“ víru, nýbrž i získávat na svou stranu doposud váhající, či dokonce příslušníky strany protivné. Stoupající potřeba této argumentační výzbroje pro jednotlivé subtilní teologické rozpory se nemohla nepodpsat na vzrůstu poptávky po mistrech tiskařského řemesla a tiskárnách vůbec. S postupujícím rozpadem protestantského tábora do stále se zvyšujícího počtu nekatolických vyznání a sekt se nadto stupňovala potřeba jednotlivých konfesí po svých vlastních tiskárnách, které by zajišťovaly z jejich hlediska tu správně ideově ošetřenou literaturu. Právě na Moravě 16. století můžeme najít několik případů vyhraněně konfesijních tiskáren a například námi sledovaná tiskárna Jednoty bratrské je jednou z nich.

To však nebyl hlavní přínos reformace pro rozvoj knihtisku v 16. století. Evangelická reforma katolické církve spočívala především v návratu k původní podobě křesťanské církve, jak ji známe z novozákonního podání. K tomu je však třeba tuto biblickou podobu znát, což znamená znát samotnou Bibli. Bylo nutné zpřístupnit znalost evangelií co nejširšímu okruhu čtenářů – a to v jazyce, kterému rozumí. Proto takový důraz všech protestantských církví na překlad biblických knih do národních jazyků, Lutherem počínaje a Bibli kralickou konče. Opět jednoduchá souvislost: požadavek na co největší dostupnost slova Božího implikuje poptávku po co největším počtu výtisků knihy knih a tento převis poptávky opět příznivě stimuluje rozkvět knihtisku.

Tolik velmi zjednodušeně a ve velmi hrubých rysech vykreslené možné příčiny rozvoje knihtisku v 16. století. Na druhou stranu je pochopitelné, že zde existovaly i procesy, které naopak rozvoji tiskařského řemesla nepřály. Jednak byly české země po roce 1526 součástí podunajského soustátí v čele s katolickými Habsburky, kteří pochopitelně expanzi především nekatolických tiskáren nesledovali s příliš velkým pochopením, jednak – a to byl druhý aspekt, který zpomaloval rozmach knihtisku – samotní příslušníci tiskařského řemesla neměli žádný zájem na vzrůstající konkurenci a sami se dožadovali na panovníckém dvoře privilegií pro svou vlastní činnost, žádající omezit produkci svých rivalů podnikajících ve stejném oboru. A aby si čtenář na základě předchozích řádek nevytvořil falešnou představu o idylickém obrazu knihtisku v 16. století, přidávám na závěr ještě hodnocení úrovně „černého řemesla“ z pera O. Müllera, který píše o nedostižné umělecké úrovni prvotisků v porovnání s produkcí, jež nabízelo 16. století:

„Dokonalost starých tisků nebyla ovšem v XVI. století všeobecně již dostižena vzhledem k povšechnému zestandardisování a tím zřejmému poklesu umělecké úrovně tisků.“⁹⁴

Než se budu podrobněji věnovat produkci bratrské tiskárny v Ivančicích a později Kralicích, je nutné nejprve stručně zmapovat vývoj moravského knihtisku v 16. století obecně. Paradoxně na pomyslné knihtiskařské mapě Moravy nenajdeme v průběhu tohoto století samotné Brno, tedy místo, které se pyšní primátem nejstaršího a nejvýznamnějšího

⁹⁴ Viz MÜLLER, O.: Česká kniha v XV. a XVI. století. Černé umění v letech 1468 – 1600, Grafia, Praha 1946, s. 9.

moravského centra knihtisku v 15. století. V Brně se sice tisklo v letech 1486–1500,⁵ ale pak nastala více než stoletá pauza, kdy až od roku 1601 je doložena činnost tiskaře Bartoloměje Albrechta Formana.⁶ O to aktivnější se v tomto sledovaném období jeví Olomouc, ale tiskne se i na mnoha dalších místech, jak vyplývá z následujícího skromného přehledu:⁷

Olomouc:

- 1499 přichází z Brna Matyáš Preinlein,
- 1500–1502 působí v Olomouci kočovný tiskař Konrád Baumgarten, zřejmě na pozvání olomouckého humanisty Augustina Käsenbroda,
- 1504 epizodní působení Libora Fürstenhayna, po jeho odchodu je produkce tištěných knih v Olomouci na více než tři desetiletí přerušena,
- 1538 zásluhou Jana Olivetského z Olivetu dochází k obnově olomouckého knihtisku a k založení první stálé tiskárny
- 1553 přestěhoval svou tiskárnu z Prostějova do Olomouce Jan Günther,
- 1572 odkoupil Güntherovu tiskárnu Bedřich Milichthaler,
- 1590 po smrti B. Milichthalera pokračovala v činnosti jeho manželka, a to až do plnoletosti jejich syna Jana,
- 1603 převzal tiskárnu do svých rukou Jan Milichthaler.
- (Kromě zmíněných tiskáren J. Günthera a B. Milichthalera působili v 16. století v Olomouci ještě další tiskaři: Šebestián Olivetský v letech 1565–1579, Jan Olivetský ml. 1576–1584 a Jiří Handl 1597–1616 nebo ve druhé polovině 16. století tisknuvší Valentin Klín a Jiří Wüst.)

Prostějov:

- 1527–1530 působí tiskař Kašpar Neděle, zvaný též Aorgus, jenž zde mj. vytiskl první jazykově českou knihu na Moravě,
- 1544–1553 tiskne v Prostějově již zmíněný Jan Günther,
- 1553 J. Günther po odchodu do Olomouce svěřil svou prostějovskou tiskárnu opět Kašparovi Aorgovi, který zde působil až do své smrti v roce 1559,
- 1567 smrtí Jana Günthera končí i éra prostějovského knihtisku.

Mikulov:

- 1526–1527 tiskne Simprecht Sorg novokřtěnecké spisy v tiskárně anabaptistického kazatele Baltasara Hubmeiera, jenž je v roce 1528 z rozkazu krále Ferdinanda I. upálen.

Luleč:

- 1530–1533 činnost Kašpara Aorga, tiskárna existovala do roku 1537.

Náměšť nad Oslavou:

- 1533–1535 spisy pro potřebu Jednoty bratrské zde tiskl opět Kašpar Aorgus.

Kroměříž:

- 1571 Šebestián Olivetský z Olivetu zde vytiskl artikuly moravského zemského sněmu, který se konal v Olomouci 9. 7. 1571.

⁵ Viz 500 let knihtisku v Brně 1486–1986, cit. d., s. 12.

⁶ Tamtéž, s. 15.

⁷ Tento stručný výčet je zpracován na základě těchto článků:

- CHALOUPKA, Jan: Knihťisk na Moravě v 16. st., in: Knihťisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference historiků k 500. výročí knihťisku v Brně konané 4. září 1986, Státní vědecká knihovna a Muzejní a vlastivědná společnost, Brno 1987, s. 2–34.
- VOIT, Petr: Moravský knihťisk první poloviny 16. st. a jeho vztah k českým tiskárnám, in: Knihťisk v Brně a na Moravě, cit. d., s. 10–115.
- PUMPRLA, Václav: Stručný přehled olomouckého knihťisku do roku 1600, in: Knihťisk v Brně a na Moravě, cit. d., s. 12–132.

Velké Meziříčí a klášter Louka u Znojma:

- další dvě místa na Moravě, kde je doložen v 16. století knihtisk.

Jak si vnímavý čtenář jistě povšiml, schází v tomto seznamu obě slavné bratrské tiskárny v Ivančicích a Kralicích nad Oslavou.⁸ Jde o opominutí záměrné, protože o knihtiskařské činnosti českých bratří na Moravě bych chtěl podrobněji pojednat v samostatné části této práce. Tiskárna Jednoty bratrské byla z podnětu Jana Blahoslava zřízena v Ivančicích v roce 1562,⁹ ovšem už o mnoho let dříve vycházely na Moravě publikace určené pro jednotu. Například již zmíněný Kašpar Aorgus tiskl ve 30. letech spisy určené Jednotě bratrské ve své tiskárně v Náměšti nad Oslavou,¹⁰ podobně i v produkci Jana Günthera můžeme nalézt publikace určené českým bratřím (např. Ein Gesangbuch der Brüder z roku 1544, Slabikář z r. 1547, Blahoslavovu Musiku z r. 1558 aj.).¹¹ V těchto případech však šlo o tisk na zakázku a jednota samotná se na konečném výsledku vytištěného díla nepodílela. Proto bude kladen důraz především na produkci už několikrát zmiňované tajné bratrské tiskárny v Ivančicích, resp. Kralicích.

Jak je zřejmé z výše uvedeného data založení bratrské tiskárny v Ivančicích, budeme se v souvislosti s příspěvkem Jednoty bratrské k rozvoji moravského knihtisku pohybovat v časovém horizontu vyplňujícím až druhou polovinu námi zkoumaného 16. století. Na tuto chronologickou okolnost upozorňuji ze dvou důvodů:

- 1) V této době (tj. ve 2. pol. 16. st.) můžeme Jednotu bratrskou již směle označit nejen za otevřenou vzdělanosti a kulturním vlivům, které s sebou přináší humanismus a reformace, ale i přímo za nositelku těchto všeobecně kulturních hodnot. Blahoslavova jednota je svým duchem už naprosto odcizena původním ideálům uzavřené a esoterické sekty z doby Řehoře Krajčího, kdy v interpretaci tehdejších bratří byly učenost a vzdělání pokládány za hříšné a odporující Božímu úradku.
- 2) Druhá polovina 16. století je dobou, kdy se těžiště činnosti českých bratří přesouvá z Čech na sousední Moravu. Tento přesun bratrské základny a aktivity z „domovského“ Českého království je vyvolán perzekucí bratrských sborů v Čechách po porážce stavovského povstání proti Habsburkům v roce 1547 a je zároveň dokladem samostatného postavení Markrabství moravského v rámci podunajské monarchie, kdy zeměpanská nařízení platící v Čechách a postihující zde účastníky stavovského odboje nebyla uplatňována na Moravě.

Morava té doby byla široko daleko pověstná svou náboženskou tolerancí, a tak není divu, že Jednota bratrská zde našla velmi příhodné podmínky pro svou činnost. Navíc se čeští bratři mohli spolehnout na ochrannou ruku mnoha moravských šlechtických rodů, mezi jejichž příslušníky bylo mnoho oddaných stoupců učení Petra Chelčického.

Ještě jeden faktor ilustrující duchovní klima v Jednotě bratrské je třeba uvést: již několikrát zmíněnou osobnost Jana Blahoslava (1523–1571), od roku 1557 biskupa Jednoty bratrské.¹² Tento bojovník proti „misomusům“, tj. proti nepřátelům vzdělanosti uvnitř samotné pospolitosti společenství bratří a sester zákona Kristova, měl největší zásluhu na definitivním prosazení názoru o potřebě a významu vzdělání v jednotě. A byl to právě on, kdo inicioval zřízení tajné bratrské tiskárny v Ivančicích u Brna. Ta, jak již bylo také uvedeno, zahájila svou činnost roku 1562 a okamžitě se stala jedním z největších a nejvýznamnějších producentů tištěných knih na Moravě. A to nejen množstvím své produkce, ale především vysokou úrovní svých tisků – jak po stránce technické, tak obsahové.

⁸ Jde vlastně o tiskárnu jedinou, která byla ze svého původního místa v Ivančicích přesunuta do bezpečnějších Kralic nad Oslavou.

⁹ Viz CHALOUPKA, cit. d., s. 30.

¹⁰ Tamtéž, s. 30.

¹¹ Viz VOIT, cit. d., s. 106.

¹² Viz Kdo byl kdo v našich dějinách do roku 1918 (red. František Honzák), Libri, Praha 1996 (3. doplněné vydání), s. 39, heslo Blahoslav.

Tiskárna začala oficiálně vyvíjet svou aktivitu v Ivančicích pod ochranou pánů z Lipé 2. prosince 1562 pod krycím označením „insula hortensi“, tj. zahradní ostrov.¹³ Zřízením a vybavením ivančické tiskárny byl pověřen Alexander Oujezdský z Litomyšle.¹⁴ Přestože tiskárně v Ivančicích bylo dopřáno pouhých šestnáct let činnosti (existovala zde mezi léty 1562–1578), obohatila moravskou literární produkci o 19 svazků knih,¹⁵ z nichž drtivá většina náleží do zlatého fondu našeho národního písemnictví. Patří sem především dvojí vydání Blahoslavova vynikajícího překladu Nového zákona (poprvé vytištěn roku 1564, podruhé vydán v roce 1568), dále rozšířené druhé vydání spisu o hudbě Musica, pocházející rovněž z pera Jana Blahoslava (vyšla v Ivančicích v roce 1569, poprvé ji vytiskl Jan Günther roku 1558 v Olomouci), který představuje první teoretické pojednání o základech hudební skladby a zpěvu vydané v českém jazyce, a konečně také tři vydání Ivančického kancionálu (vyšel postupně v letech 1564, 1569 a 1576), z nichž vydání z roku 1564, jak uvádí Jan Chaloupka¹⁶, patří mezi nejskvostnější evropské tisky 16. století.

Přestože jsem na jiném místě uvedl, že Morava 16. století patřila k oblastem s největším mírou náboženské svobody, což dokazuje množství sekt a konfesí, které pod kuratelou zemských stavů mohly na Moravě více či méně volně působit, neznamená to, že by habsburský panovnický dům rezignoval na své snahy o potlačení reformace v zemích, kterým vládl, a prosazení jediného „pravého“ náboženství, tj. katolického. Trnem v oku byla Habsburkům obzvláště Jednota bratrská, a to až do svého oficiálního uznání Majestátem Rudolfa II. v roce 1609. Proto i přes přízeň majitelů panství, pánů z Lipé, byla tiskárna v Ivančicích nucena pracovat tajně. I tak se však na konci sedmdesátých let 16. století hrozba vyzrazení stala natolik akutní, že bylo rozhodnuto o přestěhování tajné tiskárny z Ivančic do Kralic nad Oslavou. Kralice byly již od roku 1572 majetkem vlivného a mocného moravského šlechtice Jana staršího ze Žerotína, jenž jako stoupenec bratří ochotně poskytl Jednotě bratrské prostor pro její činnost.¹⁷ Tak byla v roce 1578 tiskárna přemístěna do zemanské tvrze v Kralicích nad Oslavou.

S Kralicemi je také spojen nejgrandióznější počin bratrských tiskařů – úplný překlad a vydání Písma svatého, jenž podle místa svého vzniku vešel do povědomí veřejnosti jako Bible kralická. Unikátním se stalo především přeložení Starého zákona z hebrejštiny, aramejštiny a řečtiny, kvůli čemuž se v Kralicích shromáždil celý kolektiv učenců. Výsledkem jejich nezměrného úsilí se pak stala jedna z nejdokonalejších českých verzí Starého zákona, která je dodnes považována za překlad nejreprezentativnější a jejíž čeština byla po dlouhou dobu vzorem pro spisovný český jazyk nejen v zemích Koruny české, ale svého času i spisovným jazykem na Slovensku (viz tzv. bibličtina). Celá Bible vyšla v Kralicích v šesti svazcích, z nichž pět představovalo onen nový překlad Starého zákona a šestý pak tvořil přetisk již zmíněného Blahoslavova překladu Nového zákona. Bible kralická vycházela v letech 1579–1594, a i kdyby tiskárna Jednoty bratrské nevydala již nic jiného, zapsala by se jen tímto skutkem nesmazatelně do pokladnice české kultury.

Až doposud jsme opěvovali kulturní počiny ivančicko-kralické tiskárny bez toho, aniž bychom se zmínili o lidech, kteří se úmorně snažili, aby tyto skvosty naší vzdělanosti spatřily světlo světa, a bez jejichž úsilí bychom o rozmachu moravského knihtisku, potažmo kulturního ovzduší v 16. století vůbec nemohli mluvit. Již byla učiněna zmínka o vůdčí osobnosti a duchovním otci celého projektu – Janu Blahoslavovi. Byli zde však i další, kteří myšlenkám velkého českého bratra dávali formu i tvar, a realizovali tak jeho ušlechtilé představy.

Z plejády jmen zručných tiskařů a umělců, kteří se podíleli na výsledné grafické podobě děl opouštějících bratrskou tiskárnu, uvedeme pouze některé. Jako prvního je třeba jmenovat Izaiáše Cibulku, jednoho z nejvýznamnějších činitelů podílejícího se na tiskařské

¹³ Viz CHALOUPKA, cit. d., s. 30.

¹⁴ Viz MÜLLER, cit. d., s. 34.

¹⁵ Viz CHALOUPKA, cit. d., s. 30.

¹⁶ Tamtéž, s. 30–31.

¹⁷ Tamtéž, s. 31.

produkcí ivančicko-kralické tiskárny, který řídil vydání prvních tří dílů Bible kralické.¹⁸ Po jeho smrti se o vydání dalších tří svazků postaral tiskař Zachariáš Solín Slavkovský, jenž působil v bratrské tiskárně mezi léty 1564–1596. Je právě jeho zásluhou, že Bible kralická patří po typografické stránce k nejcennějším tiskům 16. století.¹⁹ Nástupcem Solína Slavkovského se pak stal Samuel Sylvestr a konečně poslední významnou osobností kralické tiskárny byl Václav Elam, jenž vedl bratrskou tiskárnu až do roku 1620, kdy byla její činnost násilně ukončena zásahem císařských vojáků po bitvě na Bílé hoře.²⁰ Tiskárnu s jejím vybavením se podařilo zachránit a ukrýt v roce 1622 na zámku v Náměšti nad Oslavou.²¹ V roce 1628 byla přestěhována do polského Lešna, kde sloužila poslednímu biskupovi Jednoty bratrské Janu Ámosi Komenskému při tisku jeho děl (např. Labyrint světa a ráj srdce aj.).²² Definitivní zkázu pro bratrskou tiskárnu znamenal až velký požár Lešna roku 1656, při kterém padlo za obět plamenům nejen mnoho Komenského děl, ale i veškeré zařízení tiskárny, jejíž sláva započala před téměř sto lety v Ivančicích u Brna.²³

Ze všeho, co bylo až dosud řečeno, je snad celkem patrné, že příspěvek Jednoty bratrské k rozvoji moravského knihtisku v 16. století patřil mezi ty rozhodující. Je téměř neuvěřitelné, jak v podmínkách neustálého skrývání se před perzekucí ze strany státní habsburské moci a nepřetržitého strachu z odhalení mohla vznikat díla, která patří po typografické stránce k tomu nejvyššímu, co spatřilo světlo světa v tiskařských dílnách 16. století. A nešlo jen o kvalitu řemeslné povahy, ale především o obsahovou náplň děl, která opouštěla tiskařské lisy v Ivančicích a Kralicích nad Oslavou. O významu některých titulů pro šíření myšlenek humanismu, vzdělanosti i obecně kulturních idejí již byla řeč, proto na tomto místě připomeneme již jen přínos bratrských tiskařů pro rozmach česky tištěné produkce. Jejich zásluhou se totiž i na území Markrabství moravského prudce zvýšil podíl česky psaných tisků na úkor spisů latinských či německých, které na Moravě – na rozdíl třeba od situace v Čechách – až do zahájení činnosti ivančické tiskárny jednoznačně dominovaly. Vzdejme tedy čest všem členům Bratrstva Božího zákona, známým i bezjmenným, kteří se na této bohuľibé činnosti podíleli.

¹⁸ Tamtéž, s. 31.

¹⁹ Viz 500 let knihtisku v Brně 1486–1986, cit. d., s. 15.

²⁰ Viz CHALOUPKA, cit. d., s. 31.

²¹ Tamtéž, s. 32.

²² Viz 500 let knihtisku v Brně 148–1986, cit. d., s. 15.

²³ Viz CHALOUPKA, cit. d., s. 32.